

ציורים ותמונות בבית הקברות - היבטים הלכתיים

פרופ' יעקב ש' שפיגל

מחניים, גיליון 10, סיון תשנ"ה
בהוצאת מרכז ספיר לתרבות ולחינוך יהודי
(נדפס ללא הערות)

תמצית: המאמר סוקר את הממצאים הארכיאולוגיים בפסול ובציור בבתי הקברות לאורך הדורות, ואת ההתייחסות בשו"תים לסוגיה זו.

מילות מפתח: אמנות; אמנות יהודית; בית קברות; הלכה;

האמנות היהודית מלווה את האדם באורח חייו היום יומי, ובמיוחד בשבתות ובחגים, וכמובן גם באירועים מיוחדים. האדם ההולך להתפלל יום יום בבית הכנסת, רואה את הקישוטים הנמצאים בכותלי בית הכנסת ובחלונותיו. הוא רואה את העמוד שלפני שליח הציבור ואת ה"שויית" שלפניו. הוא רואה את ספר התורה ואת מעילו ואת כתרו. ועוד ועוד. בשבתות ובחגים יש להוסיף את חפצי המצווה המיוחדים. הוא משתמש בקופסא מיוחדת לשת, בגביע מיוחד לקידוש והבדלה, ועוד. בחגים הוא משתמש בקופסא מיוחדת לאתרוג, הוא רואה את קישוטי הסוכה ונוייה, הוא מעיין בהגדה מצויירת, ועוד. נוסף על כך אירועים מיוחדים החל בבית מילה, דרך אירוסין ונישואין, וכלה בלוויית המת ובקבורתו, שבכולם נעשה שימוש בחפצים מיוחדים ובביגוד מיוחד. ניתן לומר כי בדרך כלל היסוד והצורך לאמנות זו נובע מרצון לפאר את מעשי המצווה הנעשים על ידי האדם. גם ההלכה הכירה בחשיבות הדבר, וכפי שאמרו רבותינו: "זה אלי ואנוהו" (שמות טו, ב), התנאה לפניו במצוות, עשה לפניו סוכה נאה, ציצית נאה, ספר תורה נאה.

אצטרובלים ועלים. קטע מתבליט "קברי המלכים"

אלא שכנגד הרצון הטבעי של האדם, עומדים לכאורה דברי הכתוב בעשרת הדברות: "לא תעשה לך פסל וכל תמונה אשר בשמים ממעל ואשר במים מתחת לארץ. לא תשתחוה להם ולא תעבדם" (שמות כ, ד-ה). השאלה היא כמובן מה היקפו של האיסור הכלול בפסוק זה על פי ההלכה, ואם אכן יש סתירה וניגוד בין ההלכה לשאלת הציורים והתמונות בבית הקברות.

האמנות בבתי קברות בתקופת המשנה והתלמוד

טרם שנסקור את ספרות ההלכה, ברצוני לייחד מספר מילים על האמנות היהודית בבית הקברות בתקופת המשנה והתלמוד כפי שהיא באה לידי ביטוי בממצאים הארכיאולוגיים שבידינו. אצטט כאן מדבריו של נ' אביגד:

"הממצאים הארכיאולוגיים מתקופת בית שני מראים, שבארכיטקטורה ובאמנות העיטור של הקברים היהודיים הייתה השפעה הלניסטית חזקה, אך עם זאת הייתה אמנות זו א-איקונית באופן מוחלט. על חזיתות הקברים ועל מאות הגלוסקמאות והסארקופאגים המעוטרים שנתגלו עד כה אין למצוא אפילו מוטיב אחד הלקוח מעולם החי, אלא רק דגמים מעולם הצומח וצורות גיאומטריות... אחרי חורבן בית שני נשתנו פני הדברים בעניין השימוש באמנות הפיגוראטיבית, ואין לתמונה כי בימי החירום של מלחמת בר כוכבא עדיין נמצאו סימנים לקנאות בתחום זה. כך, למשל, הושחתו במתכוון הפרצופים שעל כלי הברונזה הרומיים שנמצאו במערת האיגרות שבמדבר יהודה. עם זאת לא הושחתו הדמויות האליליות שעל אחד הכלים (סצינה מן המיתולוגיה היוונית), ולחתימת איגרותיו של בר כוכבא שימש חותם ועליו דמותו של היראקלס הנאבק עם אריה.

מצבת שמואל טיקסירה, נפטר 1717. במצבה מתוארת התגלות ה' לשמואל. מפליא שדמות ה' מתוארת כדמות אדם. המצבה נמצאת בבית הקברות באודרקרק.

בשלהי המאה ה'ב', ובעיקר במאה הג' לסה"נ, חל שינוי מוחלט, ונפתח דף חדש בתולדות האמנות היהודית... מתברר אפוא, כי הציורים בקאטאקומבות היהודיות שברומא, שעוררו בשעתו פולמוס כה גדול בשל שפע הנושאים האליליים שבהם, לא היו תופעה בודדת וחולפת, אלא תולדה של התפתחות כללית, שנבעה מהשפעת הסביבה הנכרית, מזה, ומהרפיית השמירה על איסור התורה, מזה.

התגליות הארכיאולוגיות מוכיחות אפוא בבירור, כי בסוף תקופת המשנה ובתקופת התלמוד נהגו יהודי ארץ ישראל לעטר את בתי הכנסת, את קברותיהם ואת בתייהם הפרטיים בדמויות של בני אדם ושל בעלי חיים - בגילוף, בציור ובמעשה פסיפס. הנושאים ששימשו לעיטורים אלה לא היו רק יהודיים או כלליים, כי אם גם אליליים. זאת ועוד: הכתובות אף מעידות, כי התורמים והאומנים שביצעו את העבודה היו יהודים.

בסוף דבריו הוא כותב:

"במערה אחת קבורים רבנים ובני משפחותיהם בקברים חצובים ובארונות פשוטים, ולידם טמונים אנשים אחרים (שאת זהותם אין אנו יודעים) בארונות מעוטרים בדמויות אדם ובעלי חיים. רבנים המכונים "קדושים", שבחייהם אולי נמנעו מהביט במטבע שיש בו דיוקן, נקברו בארונות פשוטים ללא קישוט כלשהו בצד יהודים שנטמנו בארונות מעוטרים במחזות מיתולוגיים-אליליים. מותר להניח שהקבורים בארונות פאגאניים אלו היו מושפעים במידה רבה מן התרבות הזרה - מעין יהודים "מתקדמים", ואולי אף מתיוונים. עם זאת היו אלה, כפי הנראה, יהודים טובים, שהרי לולא כן לא היו מבקשים להיטלטל ממרחקים כדי להיקבר דווקא בבית העלמין שבו נקבר ר' יהודה הנשיא. הקבורה בצוואת של בני חוגים כה שונים במערה אחת (דבר שלא היה בו הכרח אובייקטיבי, כי לא היה מחסור במערות קבורה אחרות) מעידה גם על חיים בצוואת מתוך הבנה וסובלנות, שהיו כורח המציאות ההיסטורית".

מצבת רחל דה קסטרו בקורסא, נפטרה 1723. מתוארת בה רחל הרועה את צאן אביה, ומעליה חקוק הפסוק: "ורחל באה עם הצאן אשר לאביה כי רועה היא" (בראשית כט, ט).

כמה וכמה חוקרים נתנו דעתם לתופעה זו, וניסו להסבירה בדרכים שונות. יש שניסו לומר שלפנינו עדות על קיומם של כתות בעם שאמונתם הייתה שונה מאמונת החכמים, ולכן הם פיתחו לעצמם מערכת סמלים, שאמנם לקוחה הייתה מהעולם האלילי הסובב אותם, אבל הם נתנו לסמלים אלו משמעות אחרת. זו היא בקצרה דעתו של גודנוף, שבספרו הביא גם סברות אחרות, ודחה אותן. היו חוקרים שניסו ליישב ממצאים אלו עם ההלכה המקובלת, לאור המציאות ההיסטורית של יחסי היהודים והנוכרים בארץ. לאמור, חכמים מצאו כאן מקום להקל מסיבות שונות ובדרכים שונות. יש הסבורים כי ארונות הקבורה המעוטרים שייכים ליהודים שכנראה היו "מתקדמים" קצת והקלו בכמה

עניינים. אמנם לא מצאתי התייחסות של רבנים לשאלה זו, אף שמאידך גיסא מצאנו את דיוניהם לגבי כמה וכמה שאלות ארכיאולוגיות אחרות, ואין כאן המקום לפרטן.

האמנות בבתי קברות במשך הדורות

לאחר תקופה זו אין אנו מוצאים דמויות של בני אדם או בעלי חיים על מצבות. יתר על כן, אין אנו מוצאים גם עיטורים כל שהם על גבי המצבות, והדבר היחיד על המצבה היא הכתובת. יותר מאוחר, לקראת סוף המאה השש עשרה, מתחילים להופיע עיטורים ודמויות שונות על גבי המצבות. במאה השבע עשרה בולט הדבר במיוחד בקרב שתי קהילות פורטוגזיות, האחת באמסטרדם והאחרת בקורסא. יש מצבות בבתי קברות אלו שמפוסלות בהן תמונות מעולם התנ"ך שיש להן קשר עם שמו של הנפטר, או קשר אחר עמו. פיסולים אלו הם ממש מעשה אומנות, ויש בהם כמה וכמה דמויות של בני אדם.

מצבת מרדכי דה קסטרו בקורסא, נפטר 1716.
ועליה תמונה של מרדכי היהודי רוכב על הסוס.

גם אצל האשכנזים אנו מוצאים דמויות, בעיקר דמויות של בעלי חיים המתאימים לשמו של הנפטר, וכן מצאנו, אמנם לעיתים רחוקות, גם דמויות של בני אדם. נציין כמה מהם לדוגמא.

בספר גל עד, שיש בו רישום של מאה ושבעים מצבות מבית הקברות הישן של פראג, שיצא לאור ע"י קלמן ליעבן, פראג, תרט"ז, מצאנו תמונות של זאב, שה, ראש שור, פסל אריה, פסל שה, ופסל תאומים. מבחינת ההלכה פסל תאומים הוא האסור ביותר. דמות אריה ודמות שור חמורות יותר משאר הדמויות של בעלי חיים. גם בבית הקברות הישן של פפד"מ נמצאות מצבות שיש עליהן דמויות של חיות ואף של בני אדם. וכן מצאנו במקומות נוספים.

גם ביחס למצבות שבתקופות אלו, לא מצאתי התייחסות של רבנים, ודומה ששאלת הציורים על קברים לא עלתה על הפרק. עד כמה שבדקתי, הרי שהתשובה הראשונה בנושא זה נכתבה רק במאה התשע עשרה. לאמור, אם נשווה את התדירות של שאלה בנושא זה עם התדירות של שאלת הציורים בבית הכנסת, ניווכח כי שאלות בנידון זה תופסות חלק קטן מאד בספרות השו"ת, ובדורות האחרונים בלבד. דומה שהדבר מלמדנו כי הסיכוח של ציורים על גבי מצבות עד למאה התשע עשרה הייתה נמוכה, במיוחד במקומו של השואל והמשיב. אפשר גם לומר שלא כולם ראו בכך שאלה הלכתית, הואיל ובית הקברות לא נתפס בעיניהם כבית כנסת וכמקום של קדושה, וממילא אין צורך להקפיד בו כפי שמקפידים בבית כנסת.

פסלים בבית קברות - תשובות חכמי הדורות

נעבור עתה לשאלת הציורים על קברים. הראשון שמצאתי אצלו התייחסות לשאלה זו הוא ר' משה סופר (פעל בגרמניה ובהונגריה, נפטר בשנת ת"ר - 1840) ובתשובותיו "חתם סופר", חלק ו' (ליקוטים), סי' ד': "שוב הודיעני אודות דבר שלא כהוגן שהעמידו צורת אדם בולטת על מצבת קבר ישראל". למעשה אין אנו עוסקים בציור, אלא בתבליט או בפסל, שמבחינה הלכתית הוא חמור יותר מאשר רישום וציור. הנימוקים לאסור מעשה זה על פי ר"מ סופר הם שלושה. האחד, יש בדבר משום כיעור. אמנם דבר הנעשה ברבים אין בו חשד אבל אף על פי כן, מכוער הדבר.

מצבת יעקב אנדרה בקורסא, נפטר 1737.
ועליה "חלום יעקב": "ויפגע במקום וילך שם כי בא השמש".

השני, הואיל ורגילים להתפלל בבית הקברות, הרי הוא דומה לבית כנסת. וכפי שבבית כנסת יש אוסרים לצייר על חלונותיו משום שנראה כמשתחויה לציורים, מאותו טעם יש לאסור להתפלל על קבר זה שהרי הוא נראה כמשתחויה לצורה שעליו. הנימוק השלישי שהעלה ר"מ סופר הוא שלדעתו יש לראות בבית הקברות מקום תפילה, ולפיכך יש לנהוג במקום זה כפי שאנו נוהגים בבית כנסת. רוב המשיבים שיובאו לקמן אכן הזכירו והסתמכו על קביעה זו של החתם סופר. ואכן בית הקברות נחשב אצל הפוסקים כמקום קדוש, ומתוקף קדושה זו קבעו בו הפוסקים כמה וכמה הלכות.

אזכיר כאן רק שתי הלכות הקשורות לרישום על מצבות, הואיל והן קשורות לנושא שלנו.

יש פוסקים הסבורים שיש לרשום על מצבה רק בלשון הקודש, ואסור לכתוב עליה בשפה זרה. כמו כן אסור לכתוב על המצבה את התאריך הנוצרי. כאמור לא אאריך בכך, ואצטט מדברי מהר"ם שיק (הונגריה, תלמיד ר"מ סופר) להבהרת העניין:

"בעולם הברור ודאי אין לעשות שחצניות וגיאיות וכיוצא בזה מן ההבל הבלים ואמת מאריך תצמח כתיב, ולכן המנהג דווקא להעמיד מצבה כתוב וחרוט בלשון הקודש שהוא הלשון שנברא בו העולם... והוא הלשון המצרף כל בית ישראל לעם אחד... והוא המיוחד אותנו, ולכן נכון וראוי הלשון הזה להיות כתוב ונאמר במקום קדוש, משא"כ שאר מקומות שהם מיועדים רק לצורך חול וענייני העוה"ז הנאמרים בכל לשון, והאדם כשמת פסקו כל תאוותיו בענייני עוה"ז ואין לו אלא מה שעסק בתורה ובשאר דברים קדושים וחלקו מכל עמלו מה שפעל בענייני האמת והצדק הנאמרים בלשון הקודש, והכותב והחורט זיכרון המת על המצבה בשאר הלשונות הרי הוא מגנה את המת ומעיד עליו שלא היה לו חלק בעולם הקדוש והאמת ושכל ענייניו היו רק במאי דשייך לעלמא דשקרא".

בדומה לכך כתב מהר"ם שיק גם ביחס לאיסור כתיבת התאריך הנוצרי. וכן כתבו פוסקים נוספים. מהר"ם שיק הוסיף ואמר שבכתיבת תאריך נוצרי יש גם איסור נוסף משום שם אלוהים אחרים לא תזכירו, ויש פוסקים שחלקו עליו בזה, אבל אין זה מעניינינו.

גם ר' משה שיק, נשאל על פיסול במצבה מאת ר' יונה צבי ברנפלד, אבדק"ק דברצין:

"ביקש ממני לחוות דעתי בעובדה שאירע באחד מהחדשים שהביא מצבת אבן להעמידו על קבר חותנו וחקק על ראש האבן תמונת הנפטר בצורה בולטת הראש וחצי הגוף".

ר' יונה אסר לעשות כן בהסתמך על תשובת החתם סופר הנ"ל, שקבע שבית הקברות נחשב כבית כנסת כיוון שמתפללים שם. ר' יונה הוסיף ואמר שאף שמדובר כאן רק בדמות של חצי גוף אדם, בכל זאת האיסור קיים. ר"מ שיק חיזק את תשובתו של ר' יונה, והוסיף שאף שמדובר בדמות של חצי גוף, מ"מ כיוון שהראש שלם, והוא החלק האלוקי שבגוף האדם, לכן ברור שקיים כאן האיסור של "לא תעשון אתי" (שמות כ, כ), שנדרש ע"י חז"ל (ראש השנה כד ע"ב):

"לא תעשון אתי - לא תעשון אותי".

נימוק נוסף שכתב ר"מ שיק מיוסד על ההנחה שבית הקברות נחשב כחצר של שותפים. בחצר של שותפים הדין הוא שאין אדם רשאי לעשות דבר ששותפו אינו מסכים לו. בבית הקברות קבורים אנשים רבים שהם שומרי תורה ומצוות, והם בוודאי לא היו מסכימים להיקבר ליד אדם המעמיד תמונה על קברו. לכן סבור ר"מ שיק שיש בכך משום בזיון המת.

יש לציין כי ר"מ שיק כתב שהאדם שעשה כן מצא צידוק לעצמו בזה "שבשאר מקומות ראה גם כן כזה". על כך ענה ר"מ שיק: "ואפילו אם הוא אמת, הראיה היא שטות, וכי אם אדם אחד רואה בחברו שעובר על איסור דאורייתא יביא לו ראיה ממנו שהוא מותר". היינו, ר"מ שיק מפקפק אם אכן היו נוהגים לעשות ציורים ותמונות של דמויות על קברים. ואף אם עשו כן הרי לדעתו מנהג זה הוא מנהג שאינו כהלכה. ר' מרדכי הלוי הורוויץ שהיה אב"ד בפפד"מ, נזקק אף הוא לשאלה זו. אף הוא מסתמך על תשובת החתם סופר ואוסר להתפלל ליד הקברים הסמוכים למצבה זו. והוא ממשיך:

"וזה איזה שנים אסרו בק"ק וויען הרב ד"ר גודעמאנן וד"ר יעללינעק ואני גם כן מנעתי פה מלהעמיד דברים זרים האלה בין אם הם צורות שוקעות או בולטות... ופשוט שהוא דבר זר ומכוער על קברי ישראל אפילו אם לא היה שום דבר אסור".

אלא שהוא כתב ספר מיוחד על המצבות בבית הקברות של קהילתו, והואיל והוא יודע גם את הנמצא שם, הרי עליו להתייחס לכך, ולכן הוא ממשיך וכותב:

"הן אמת כי פה בבית החיים הישן יש כמה וכמה מצבות עם צורות אריה וכדומה בולטות ושוקעות ומוכח שפה לא חשו כלל אהה שכתב הרמב"ם שהביא הח"ס ז"ל. מכל מקום בצורות אדם בוודאי שייכים כל הטעמים שכתב הח"ס, ומלבד כל אלה כיון שצורות אדם הוא דבר זר לבני ישראל בוודאי נכונים הטעמים שכתבו שאסור להתפלל כנגדן".

אליהו הנביא עולה בסערה השמימה. קטע ממצבה של נעמי הס דה קראסתו משנת 1717.

גישה שונה בנושא זה מצאנו בדברי ר' יוסף חיים (הידוע בכינויו בן איש חי) שפעל בבגדאד במאה הקודמת. הוא נשאל מהעיר שחאזי על: אישה אחת עשתה והניחה על קבר בנה צורת בנה בולטת שהיא צורה של אדם מראש ועד רגל, פנים ואחור, אם מותר לה בכך, או צריך למחות בה". ר' יוסף חיים דן בדבר רק מצד איסור עשיית צורה, ואינו מזכיר את התשובות לעיל שבהן נזכרו

נקודות המיוחדות לבית הקברות. הוא מגיע למסקנה:

"אמנם בוודאי בצורה שלמה ראש וגוף יש למחות ביד העושים אפ'ל לנו, אבל בראש שלם בלא גוף אין אנוחנו יכולים למחות ביד העושים כיון דאיכא מתירים בכה"ג ויש להם על מה שיסמוכו. על כן זאת האישיה הנזכרת בשאלה כיון שכבר עשתה יאמרו לה שתקצץ הגוף וישאר הראש עד החזה להניחו על קבר בנה למזכרת, כי ודאי לאבד הצורה לגמרי ולבטל לא תאבה, אבל בכה"ג תאבה. ודווקא זאת שכבר עשתה אבל אחרים ודאי לא יעשו מחדש כן לכתחילה אין לסמוך לכתחילה על המתירים באיסור חמור כזה שהוא שמץ ע"ז אע"פ שיעשו ראש בלא גוף".

עיסורים על מצבות הקשורים עם הנפטר

כפי שאמרנו לעיל, הפסלים והדמויות שנעשו על גבי המצבות קשורים בעיקר בשמו של הנפטר. אמנם מצאנו כאלה הקשורים עם עיסוקו של הנפטר. מן הראוי להביא את דבריו של ר' יוסף בן נאיים, מחכמי מרוקו בדור שלפנינו, בספרו על המנהגים הנקרא נוהג בחכמה:

"בהיותי בערי אלג'יר ואוראן ואגפיהם, בקרתי בבית החיים שלהם וראיתי שבמציבות איזה מן הקברים חקוקים צורות המספריים וצורת כלי זמר, ועוד ועוד. וחששתי שמא יש בזה משום דרכי האמורי, ולבי נוקפי איך הרבנים שלהם לא מיחו על זה. ובבוא הצרפתים למערב ובאו איזה משפחות משם לדור במערב ועשו כמנהגם ולא האנוני מעשיהם בזה... וראיתי להרב החב"י"ף [=הרב חיים בן יעקב פאלאג'י. רב הכולל באיזמיר. נפטר בתרכ"ח 1868] ז"ל בס' רוח חיים חלק יורה דעה סי' שן שכתב על מה שכתב מרן ונותנים דיו וקולמוס: ועכשיו נהגו לעשות ציור קנה של כותבת חקוק באבן שמימין עליו, או דמות של ספר או בתי עיניים וכיוצא, לפי האדם לא לחתן לבד, אלא לפי מה שהוא האדם עושה רשימה דה"ל [=דהיתה לו] כתיבה תמה, או דלא הוא פסיק גרסא מפומיא, ואפ' זקן היה גורס בבתי עיניים, וכיוצא בזה עושין רשימות מציור ע"ג האבן, משום עגמת נפש ולהזכיר זכויותיו, עכ"ל. הרי דהרב לא חש לזה משום דרכי האמורי ונתיישב דעתי".

לאמור, ר' יוסף חשב בתחילה שיש בכך איסור, והמנהג המוטעה נוצר בעת כניסת הצרפתים לצפון אפריקה. באותה העת באו גם יהודים מצרפת שהושפעו מתרבותם. אלא שר' יוסף חזר בו, הואיל ומצא שנהגו כן גם בטורקיה, ור' חיים פאלאג'י מצא לכך מקור קדום. למדנו מדברי ר' ח' פאלאג'י שמעטרים את המצבות כדי להזכיר את זכויותיו של הנפטר בלימוד תורה. ר' יוסף הרחיב את הרעיון הזה, ובמקום אחר הוסיף על דבריו:

"נראה לי ללמד זכות על הדבר (כלומר שציור על מצבות צורת מספריים או כנור ועוגב וכד'), שמתחילת עיקר המעשה התייסד להורות שזה המת היה נהנה מיגיע כפו וממלאכתו שאשרהו בעוה"ז ובעוה"ב ואני אמרתי דאף אם יהיה צורת מספריים גם זו הזכרת זכות להראות שהיה נהנה מיגיע כפיו".

קטע ממצבת גבריאל הלוי משנת 1725
ובה לוי הרוחץ את ידי הכהנים.

שאלה דומה לאמור מביא ר' הלל פוסק, כשהשואל אכן מסתמך על הנעשה בבתי הקברות מימים ימימה: "נפטר אחד מגדולי הקומפוזיטורים והעמידו על המצבה סמל הנגינה נבל וחוששים אם אין זה מתנגד למסורה ולמנהגי ישראל". והשואל סבור: "חושבני שאין בזה שום חשש כי רגילים היינו לראות בחו"ל בבתי קברות של אנשים דתיים שקשטו את המצבות בציצים ופרחים חקוקים וכל מיני סמלים לבני אדם שהיו נקראים בשם אריה, זאב, צבי וכדומה חקקו על המצבות החיות הללו, ועל קברי הלויים כדים, ועל קברי הכהנים זוג ידיים פרושות". ... ר' הלל פוסק השיב שהראיה מצורת אריה אינה נכונה. צורת אריה אסורה לכל הדעות, הואיל והיא אחת מארבע החיות הנמצאות במרכבה. אבל בצורות של צמחים או דוממים אין כל חשש.

העמדת צילומי הנפטר על מצבתו

שאלה נוספת שהתעוררה בקשר לאמור היא שאלת העמדת צילומים של הנפטר על קברו. כבר ר"מ שיק בתשובתו שהזכרה לעיל הזכיר עניין זה ואסרו, מטעם: "כל החדשות כאלה אחת מביאה חברתה, עבירה גוררת עבירה". לאמר, הוא חושש שהדבר יגרום לפרצות נוספות, אבל לא הסביר את כוונתו. כנראה שהוא סבור שאם יתירו להעמיד צילומים, יבואו במשך הזמן גם להתיר לצייר על המצבות, וגם לפסל פסלים.

קטע ממצבה של רפאל יהודה כהן האנריקס
ועליה כהן נושא את כפיו בברכת כהנים.

כחמישים שנה מאוחר יותר, עם התפתחות הצילום, ועם הפצת צילומיהם של רבנים, חזרה שאלה זו וניעורה ביתר שאת. איני מתייחס כאן לשאלה הכללית, אם יש היתר להצטלם, שאלה שנידונה בספרות השו"ת בדורות האחרונים, ויש שאסרו ויש שהתירו. שאלת צילומים על קברים יוצאת אפוא מנקודת הנחה שאין איסור להצטלם. יש להוסיף עוד שדמות בצילום אינה דמות בולטת ולכן מבחינה הלכתית שאלה זו חמורה פחות מהשאלות שראינו עד עתה, שעסקו בתבליטים.

כך כתב ר' אברהם יואל אבעלסאן:

"נשאלתי על מה שנמצאו יחידים רמי המעלה, שקבעו בבית עלמין בהמצבות שעל קרוביהם תמונות פאטאגרפיות מדמות פני המת לזיכרון להם... אם אין בזה חשש איסור ושמץ פסול, אחרי שכבר נהגו כולם אף מהיראים להצטייר ע"פ הפאטאגרפיע וכמה תמונות פני גאוני צדיקים נמכרות בשוקא הן מהחיים יחיו והן מהנפטרי ז"ל, ומה לי אם התמונה תלויה בקיר הבית או בקיר הקבר, או דלמא בה"ק [=בית הקברות] יש בו קדושת בהכ"נ ואסור להחזיק שם ציור דמות אדם, וגם אפשר לו ניהא לי' להמת שתהיה דמות דיוקנו נתונה על מצבת קברו כפי הזוהר פ"ו."

על שאלתו השיבו כמה רבנים וכולם אסרו זאת, בעיקר משום הטעם שכתב החתם סופר, שבית הקברות הוא מקום תפילה. ויש שהוסיפו בתשובתם רמז שעצם מעשה הצילום הוא מעשה שאינו על פי ההלכה. שאלה זו נשאלה גם לרבנים אחרים ואף הם אסרו לעשות כן ומאותם טעמים. אמנם היו שהתירו לעשות כן. ר' שלמה צבי שיק, מרבני הונגריה, נשאל:

"נגיד אחד ירא ה' שרוצה לעשות זכר לאשתו להקים לה מצבת אבן ולחקוק בתוך האבן תחת זכוכית את צורתה על פאפיער פהאטאגרפיע, למען כשיבואו הבנים והבנות שהם כעת קטנים על קברה שיראו שם תמונתה."

בתשובתו הפנה לדברי התוספות שאיסור עשיית ציורים במחזורים נובע רק מחשש שמא המתפלל לא יכוון דעתו בתפילה הואיל והוא מתבונן בציורים. מכאן הסיק כי אם ההתבוננות בתמונה לא תגרום לו הסח הדעת, אלא אדרבא תגרום לו שיכוון ליבו אין איסור בדבר. לכן התיר לאותו אדם לשים את תמונת אשתו על המצבה, משום שמטרת התמונה היא לעורר את לב הבנים לאביהם שבשמים, ובמקרה מעין זה הרי מותר לעשות כן במחזורים ואף בבית הכנסת. גם ר' יקותיאל יהודה גרינוולד התיר לעשות כן בהסתמכו על תשובה זו של ר' שלמה צבי שיק.

אל המתירים יש לצרף גם את ר' יוסף בן נאיים המספר על עצמו:

"בשנת תרפ"ט כשמתה עלי אשת נעורי והניחה את בניה... ולרוב צערם מפרידתה מהם כשעשינו מצבה על קבורתה של אבני שיש הפצירו בי למאד לעשות תמונתה בסממנים על קבורתה, ובעל כורחי בראותי את דמעותיהם הרבות, ומה גם שאחרי זה הלך בני... לגמור למודו בעיר פאריז ושם הלך לאומן ותיקן תמונתה בסממנים דהיינו ראש וחצי הגוף דהיינו החזה דווקא בלי ידיעתו... והמליצו דבריהם אלי שגם באלג'יר וסביבותיה ובערי אירופא עושים כן, וסוף כל סוף נצחוני בני וקבענו אותה במצבתה, וזכרתי שראיתי בספרי הפוסקים שדברו שלא טוב עשו האנשים שעשו על גבי הקבר צורה בולטת ואסרו אותה, ועוד ראיתי איזה מתלמידי חכמים מרגנים בדבר זה, אזי אמרתי לחפש בספרי הפוסקים לראות אי כשר הדבר או לאו."

משאלה זו למדנו שמנהג זה נתפשט כבר בצפון אפריקה ובאירופה, אם כי היו תלמידי חכמים שלא הסכימו לכך. מכל מקום ר' יוסף התיר זאת בצרפו כמה נימוקים. האחד, אין כאן צורה בולטת אלא רק רישום. השני, אין זו צורה שלמה. השלישי, מדובר כאן בדבר הנעשה לרבים. והוא מסיים:

"ועוד פוק חזי מאי עמא דבר, דבאזנינו שמענו ועינינו ראו שכמה גאוני עולם עשו תמונתם ע"י אומן בסממנים ומעמידים אותה בחצריהם ובטירותם שתהיה למזכרת לבניהם אחריהם ועוף לא צווח צפור לא צפצף ולא קרא ערער שום מורה על זה."

מדבריו למדנו שכמו כן יהיה מותר להעמיד צילום על מצבה, שהרי דין צילום הוא כדין רישום.

הקמת אנדרטה בבית קברות צבאי

בדורינו עלתה על הפרק שאלת הקמת אנדרטה בבית קברות צבאי. כה כתב ר' משולם ראטה: בין "התכניות להנצחת חללי השחרור" הוצע גם, "כי בימים הקרובים תוכרו התחרות על הצעה לאנדרטת החייל האלמוני שתוקם בקרית הממשלה בירושלים. צורה מוקטנת מהאנדרטה תוקם בכל בתי הקברות בארץ".

קטע מהמצבה של האשה לאה חנה
רעיית יעקב דה דוד סניור, 1745.

בתשובתו כתב: "נדהמתי ונזדעזעתי בקראי תכנית מוזרה זו, שיש בה משום שמץ עבודה זרה ואיסור

חמור לפי חוקי התורה וההלכה".
 הוא מביא בדיונו את תשובת החתם סופר, ואת תשובת מהר"ם שיק. על יסוד דבריהם ומקורות נוספים, הוא מנה את האיסורים שיש בהצעה זו.
 הואיל ודבריו הם כעין סיכום לאמור עד הנה, אביא אפוא את רשימת האיסורים שציין:
 א. איסור לאו ד"לא תעשון אתי אלוהי כסף".
 ב. האיסור לקיים ולהשהות את הצורה לאחר העשייה.
 ג. מכשול איסור של הסתכלות והבטה באנדרטה אחר העשייה.
 ד. בהעמדת אנדרטה בבתי הקברות נוסף עוד איסור של "אל תלכו בחוקות הגויים".
 ה. בית הקברות דומה לבית הכנסת ואסור להתפלל על הקברים הללו.
 ו. בהעמדת האנדרטה גורמים בזיון למתים הקבורים שם.

דיון במדרש האומר שהעמידו תמונת חמה על קבר יהושע

חלק מהמשיבים ציינו למדרש המובא בדברי רש"י. הואיל ועניין זה אינו קשור במישרין לנושא, מצאתי לנכון להזכירו בנפרד.

בספר יהושע כד, ל, מתוארת קבורתו של יהושע: "ויקברו אותו בגבול נחלתו בתמנת סרח אשר בהר אפרים מצפון להר געש". ועל כך כתב רש"י: "בתמנת סרח, כך שמה. ובמקום אחר (שופטים ב, ט) קורא אותה תמנת חרס על שם שהעמידו תמונת החמה על קברו לומר זה הוא שהעמיד החמה וכל עובר עליה אומר חבל על זה שעשה דבר גדול כזה ומת". גם הרד"ק בפירושו מביא בדומה לכך:

"ורבותינו דרשו בו, מהם אמרו סרח שמה ולמה קראה חרס בשביל שנקבר שם יהושע שהעמיד חמה לישראל והחמה תקרא חרס כמו (איוב ט, ז) האומר לחרס ולא יזרח".

דבריו דומים לדברי רש"י, אלא שלא נזכר בהם שהעמידו תמונת חמה על קברו. מכל מקום לפנינו לא נמצא המדרש שהביא רד"ק, וגם לא ידוע מקורו של רש"י. אמנם לא רק שמקורו של רש"י נעלם מאיתנו, אלא גם עצם דבריו עוררו תמיהה. כך כתב ר' יעקב שור:

"לא מצאתי דרוש זה בשום מדרשי רז"ל, וגם כתבתי בתשובה לתמוה דהא תמונת חמה היא תמונה האסורה לנו לעשות ולקיים כראש השנה כד ב, והאיך העמידו זה על קבר הצדיק".

אף חכמים נוספים תמהו על כך, וכפי שנציין בהמשך.

מצבת המהר"ל בבית הקברות בפראג. ועליה תמונת אריה.

כדאי לציין כאן שנראה שמקורו של רש"י הם דברי ר' משה הדרשן, או שהיה להם מקור משותף. כך אנו מוצאים בבראשית רבתי, מהד' ר"ח אלבק, ירושלים, תשכ"ז, עמ' 100:

"ויהי אחרי מות יהושע (שופטים א, א), משל לאדם שירד ארי ונצחו, אחרי ימים מת, אמר הב"ה עשו על קבורתו צורת אריה והיו אומרים אוי לזה שנצח הארי והוא מוטל כאן. כך יהושע העמיד השמש והוא מוטל כאן שנאמר ויקברו אותו בגבול נחלתו בתמנת חרס, כד"א האומר לחרס ולא יזרח".

נראה שנשמט כאן שגם על יהושע העמידו תמונת חמה כמוכא ברש"י, וכפי שנאמר ביחס לצורת האריה.

כאמור כמה חכמים תמהו על דברי רש"י.

כך לדוגמא כתב ר' יעקב פארדו בפירושו קהלת יעקב, ויניציאה, תקמ"ד, ביהושע שם, דף כז ע"א:

"ויש מקום תימה על דברי רש"י... וכי אפשר שאלעזר ופינחס וכל תקיפי דרא הוא הניחו להם לעשות צורת חמה והלוא קי"ל אסור לעשות שום צורה מהצורות כגון צורת חמה ולבנה וכוכבים. ומה גם להניחו על קבר צדיק דאיכא ג"כ לחוש מפני הרואים. ובשלמא לדברי הרד"ק ל"ק מידי שאמרו שקראו לו חרס ע"ש שנקבר שם יהושע שהעמיד חמה, אך לאמר שהעמידו צורת חמה על קברו דבר זר הוא להאמין".

וכן תמהו על כך חכמים נוספים. יש חכמים שגם השיבו על כך.

נביא כאן בקצרה כמה תשובות. יש שאמרו שיש בכך משום פרסום וקידוש ה', להודיע שהיו הצדיקים הללו במדרגה גבוהה, ויש בכך מעין דברי התלמוד שיותר לעשות צורות לצורך, כלומר ללמוד ולהורות, ובמקרה שלנו לפרסם את גדלות הצדיק. יש שאמרו שבמקרה זה אין חשש שיבואו לעבוד לצורה, שהרי אדרבה תמונה זו מוכיחה שהחמה משועבדת לרצונם של בעלי תורה. יש שאמרו שהיה כתוב על המצבה "חמה", אבל לא הייתה תמונה כל עיקר. ויש שאמרו שלא העמידו על המצבה תמונה של חמה, אלא העמידו שם תמונת חרס, ודייקו כן מדברי רש"י בשופטים ב, ד, שכתב: "שהעמידו תמונת חרס על קברו", ולא כתב תמונת חמה. תשובה ברוח חידושו של החתם סופר היא שמקום קברו של יהושע לא היה מקום תפילה. דייקו כן מדבריו של רש"י: "וכל העובר עליה אומר", היינו העובר ולא המתפלל, ללמד שמקום קברו של יהושע לא היה מקום תפילה. אבל עדיין יש לעיין אם לא שייך כאן איסור עשיית צורה, בלי קשר עם החשש שיטעו אחריה להחזיקה כאלוהות.

מצבה בעיר לסק בפולין בראשה כתר תורה הנשען על-ידי חיות
בעלות כנפיים ואריות מחזיקים ארון ספרים.

לאור האמור, שמא ניתן לאמר כי מערות הקבורה בימי בית שני שהזכרנו בתחילת דברינו, לא שימשו כמקום תפילה, ולכן לא ראו הבריות איסור בקיום צורת בעלי חיים או אדם במקומות אלו. אפשר שגם לא היה איסור בעשיית הצורה עצמה עשו גוים. אלא שהחוקרים קבעו, על יסוד הממצאים ושמות הפועלים, כי את המצבות עשו אומנים יהודיים כפי שכתב אביגד, ולפיכך פרוש זה אינו מתקבל.

חזרה לתוכן ראשי

חזרה לתוכן מתניים

חזרה לתוכן אמנות